

The Evolution of Quran Mufasssirs' Understanding of Verse 28 of Surah Al-Hajj with Emphasis on Ayatollah Khamenei's Comments

Meysam Shoaib *

Department of Fiqh, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Reza Mollazadeh Yamchi

Postdoctoral Researcher in Quranic and Hadith Studies, Ferdowsi University of Mashhad

DOI: [10.22034/rjfs.2025.505584.1146](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.505584.1146)

Abstract

Verse 28 of al-Hajj Surah, due to its conceptual breadth, has consistently been subject to interpretive debate and has produced a range of seemingly divergent readings - from individual material benefits to the strategic aims of the Ummah. Addressing the question of how this interpretive trajectory can be understood within a coherent framework, this study employs a descriptive-analytical method to propose an innovative model based on "coexisting interpretive waves." The findings show that the understanding of "benefits" has not followed a linear process of replacement but rather the emergence of complementary semantic layers. The first wave, focused on the individual, interprets the benefits as tangible material gains (such as trade) or spiritual gains (such as Maghfirat [forgiveness]) for the pilgrim. The second wave marks a conceptual shift toward the Ummah, expanding the meaning of benefits to include transformative social dimensions (unity and collective strength) and profound spiritual effects (Hajj as a school of education and insight). The culmination of this development appears in the third wave - the strategic reading of Ayatollah Khamenei - which reconfigures all previous benefits from "ultimate goals" into "functional infrastructures" for achieving a higher purpose: the "uprising of the Ummah". By presenting this model, the study not only offers a coherent framework for tracing the history of interpreting this verse but also provides a methodological approach capable of analyzing the development of other key Quranic concepts. It further underscores the dynamism of Islamic thought in activating the strategic capacities of sacred texts.

Keywords: Hajj, Quran, Verse 28, Ayatollah Khamenei, Ummah, benefits.

---

* Email: m.shoaib68@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

Introduction

The key phrase “*li-yashhadū manāfi‘a labum*” (so they may obtain the benefits [in store] for them) (Hajj: 28), owing to the broad semantic range of benefits, has long been a field of interpretive debate and subject to diverse and evolving readings throughout Islamic intellectual history. From the earliest centuries, this breadth generated a variety of seemingly divergent interpretations: some limiting *benefits* to material gain from trade (Ibn Qutaybah, 1411: 249); others restricting it to spiritual forgiveness and reward in the hereafter (Ṭabarī, 1412: 17/108); and still others combining both (Ṣan‘ānī, 1411: 2/32). Over time, the concept expanded to encompass social, political, and civilizational dimensions, reaching a high point in its connection to the strategic idea of the “rising of the Ummah” (Seyed Ali Khamenei, Speech, 18/03/1401). This plurality raises a foundational question: What logic governs this trajectory of change, and how can these diverse readings be understood within a coherent framework? This study addresses this question through a systematic analysis of the exegetical development of the concept and proposes an analytical model for understanding this process.

Methodology

Using a descriptive–analytical approach, the study examines and compares key exegeses across various historical contexts. Its main innovation is the introduction of an analytical model based on “coexisting exegetical waves.” Unlike linear approaches that interpret development as the replacement of older views by newer ones, this model holds that conceptual evolution occurs through the emergence of complementary semantic layers that coexist, enriching and complexifying the original meaning. On this basis, the paper identifies and analyzes three major exegetical waves: the first wave (individual-centered reading), the second wave (community-centered and transformative reading), and the third wave (strategic and consolidative reading). This framework enables the analysis of the complexities, continuities, and conceptual shifts in the exegetical history of the verse.

Results and Discussion

Applying the “wave model” reveals a cumulative three-layered structure in the historical understanding of the *benefits* of Hajj:

First Wave: Individual-centered reading

Prevailing in the early centuries (1st–3rd AH) and persisting as a foundational layer, this reading defines *benefits* from the standpoint of the individual pilgrim and emphasizes tangible, directly observable benefits. It comprises three main tendencies: a material view (trade and markets), a spiritual view (forgiveness and eschatological reward), and an initial comprehensive view that included both—accepted by leading exegetes such as Tusi (n.d.: 7/310) and Tabrisi (1372: 7/129) in the Shia tradition, and Tabari (1412: 17/108) and Fakhr al-Razi (1420: 23/220) in the Sunni tradition. The continuity of this wave is evident in later comprehensive works such as those of Suyūṭī (1404: 4/356) and Alusi (1415: 9/138).

Second Wave: Community-centered and transformative reading

Gaining momentum especially in the modern era, this wave shifts the focus from the “individual” to the “Ummah.” Here, Hajj is reinterpreted as a global congregation for generating collective benefits. These include broad social dimensions, such as unity, collective strength, and mutual interaction for the spiritual growth of the Ummah, as articulated by Allameh Tabataba‘i (1390: 14/369–370) and Ibn-e Āshur (1420: 17/177) - as well as political dimensions, such as consultation on problems facing the Muslim world and the formation of unified political positions, as analyzed by Fadlallah (1419: 16/55). At the same time, spiritual benefits extend beyond basic reward and become a

transformative spiritual process in which Hajj functions as a school of moral training and self-purification (as seen in the Hadith of Imam Reza (AS) (Nahavandi, 1386: 4/339) and the analysis of Mudarrisi (1419: 8/51)) and as a source of insight and mystical unveiling (evident in Qushayri (2000: 2/540) and Ibn-e Arabi (1422: 2/56)).

Third Wave: Strategic and consolidative reading

The culmination of this trajectory appears in the thought of Ayatollah Khamenei. This reading reorganizes earlier benefits - individual and social - not as ultimate objectives but as functional infrastructures for a higher purpose: the “rising of the Ummah.” By linking the Hajj verse to “*qiyāman li'l-nās*” (Ma’idah: 97), it redefines Hajj as an annual workshop for strengthening the Islamic community across three dimensions: spiritual (faith and insight), socio-political (unity and disavowal of polytheists), and behavioral (lifestyle) (Ayatollah Khamenei, Speeches, 18/03/1401; Ayatollah Khamenei, Writings, 29/05/1397).

Conclusion

The study concludes that the exegetical history of *benefits* is a coherent process of cumulative semantic enrichment. Ayatollah Khamenei’s strategic reading is not a parallel alternative but a dynamic interpretive engagement responsive to contemporary contextual needs, activating the verse’s potential as a “Quranic charter for societal consolidation.” The success of the wave model in explaining this complex process highlights its usefulness as a methodological tool for analyzing the historical development of other key Qur’anic concepts. Ultimately, the study underscores the dynamism of Islamic thought in activating the strategic capacities of scripture and emphasizes the importance of understanding Hajj as a civilization-shaping institution in the contemporary world.

Keywords: Hajj, Quran, Verse 28, Ayatollah Khamenei, Ummah, benefits

سیر تطور فهم مفسران از آیه ۲۸ سوره حج «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» با تأکید بر بیانات حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

| میثم شعیب*^۱ | رضا ملازاده یامچی^۲ |

DOI: [10.22034/rjfs.2025.521854.1164](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.521854.1164)

چکیده

آیه کلیدی «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج: ۲۸) به دلیل گستردگی مفهومی، همواره میدانی برای چالش‌های تفسیری بوده و به تکراری از خوانش‌های ظاهراً متضاد، از منافع مادی فردی تا اهداف راهبردی امت، دامن زده است. این پژوهش با طرح این مسأله که چگونه می‌توان این سیر تطور را در یک چارچوب منسجم فهمید، با روش توصیفی-تحلیلی، مدلی نوآورانه مبتنی بر «امواج تفسیری هم‌زیست» ارائه می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که فهم «منافع» نه یک جایگزینی خطی، بلکه ظهور لایه‌های معنایی مکمل بوده است. موج نخست با محوریت «فرد»، منافع را در قالب دستاوردهای ملموس مادی (تجارت) یا معنوی (مغفرت) برای زائر تعریف می‌کرد. موج دوم، با یک جهش مفهومی، کانون توجه را به «امت» منتقل نمود و منافع را به ابعاد اجتماعی (وحدت و قدرت جمعی) و معنوی تحول‌آفرین (حج به مثابه مدرسه تربیت و بصیرت) گسترش داد. اوج این سیر، موج سوم و خوانش راهبردی آیت‌الله خامنه‌ای است که با یک بازآرایی مفهومی، تمام منافع پیشین را از «اهداف نهایی» به «زیرساخت‌های کارآمد» برای تحقق غایتی برتر، یعنی «قیام امت» (قِيَامًا لِلنَّاسِ)، تبدیل می‌کند. این پژوهش با ارائه این مدل، نه تنها الگویی برای فهم منسجم تاریخ تفسیر این آیه ارائه می‌دهد، بلکه به‌عنوان یک رویکرد روش‌شناختی، ظرفیت تحلیل تطور سایر مفاهیم کلیدی قرآن را نیز آشکار می‌سازد و بر پویایی اندیشه اسلامی در فعال‌سازی ظرفیت‌های راهبردی متون مقدس تأکید می‌نماید.

واژگان کلیدی: منافع حج، تطور مفهومی، ابعاد اجتماعی حج، ابعاد معنوی حج، قیام امت.

۱. دانش‌آموخته دکتری، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

*Email: m.shoai68@gmail.com

۲. پژوهشگر پسا دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

*Email: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.
فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.
مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه

در میان عبادت‌های بنیادین اسلام، فریضه حج به دلیل ابعاد منحصر به فرد فردی و اجتماعی، جایگاهی ممتاز دارد. فهم عمیق فلسفه و کارکردهای این رکن بزرگ، در گرو تأمل در آیه ۲۸ سوره مبارکه حج است که می‌فرماید: «... لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ ...». عبارت کانونی «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»، به دلیل گستردگی مفهومی واژه کلیدی «منافع»، در طول تاریخ تفکر اسلامی، محل تأمل و ارائه دیدگاه‌های متنوع و متطوری بوده است. از همان سده‌های نخست، این گستره معنایی به شکل‌گیری سه گرایش اصلی منجر شد: گروهی مصداق بارز «منافع» را ناظر به ساحت معنوی و اخروی دانستند، همچون «پاداش اخروی» (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۱۲۳/۳) یا «بخشش و آمرزش» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۹/۷)؛ گروهی دیگر بر جنبه‌های دنیوی، به خصوص «تجارت» تأکید کردند (ابن قتیبه، ۱۴۱۱: ۲۴۹؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷)؛ و در نهایت، دیدگاه سومی قائل به شمول هر دو دسته منافع بود و آن را به «تجارت و هر آنچه از امور دنیا و آخرت که خداوند را خشنود سازد» تعبیر می‌نمود (صنعانی، ۱۴۱۱: ۳۲/۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷).

این طیف اولیه از تفاسیر، در دوران‌های بعد و به‌طور خاص در نگاه اندیشمندان معاصر، شاهد تعمیق و گسترش قابل توجهی بوده است. در این نگاه‌های متأخر، «منافع» حج ابعاد وسیع‌تری را دربر گرفت؛ از جمله جنبه‌های اجتماعی مانند وحدت و تعارف (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۶۹/۱۴)، ابعاد سیاسی همچون مشورت برای حل معضلات جهان اسلام (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۵۵/۱۶)، و وجوه تربیتی مانند خودسازی و تزکیه (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۱: ۳۲۳/۱۰). این سیر تکاملی در نهایت با پیوند راهبردی «شهود منافع» به مفهوم «قیام امت» و استواری جامعه اسلامی به نقطه اوج خود رسید (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۲/۰۲/۲۷). همین گستره معنایی و تطور مشهود، مسأله اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. تنوع دیدگاه‌ها و سیر تحول آشکار در تفسیر آیه، ضرورت انجام یک تحلیل نظام‌مند را برای فهم عمیق‌تر این مفهوم کلیدی آشکار می‌سازد. این مقاله با هدف گذار از توصیف به تحلیل، در پی پاسخ به این پرسش محوری است: سیر تطور فهم مفهومی «منافع» حج (از شهود فردی تا قیام امت) چگونه در بستر زمینه‌های تاریخی - اجتماعی مفسران شکل گرفته و در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای به چه نقطه اوجی رسیده است؟

مدعای اصلی این پژوهش آن است که تطور فهم «منافع»، نه یک جایگزینی خطی و مرحله‌ای، بلکه ظهور امواج تفسیری لایه‌لایه و هم‌زیست بوده است. این تحقیق نشان می‌دهد که چگونه موج اول (خوانش فردمحور) که در قرون اولیه غالب بود، به‌عنوان یک جریان ثابت تداوم یافت؛ سپس موج دوم (خوانش جامعه‌محور) با تأکید بر ابعاد اجتماعی و معنوی تحول‌آفرین، به آن افزوده شد و

در نهایت، موج سوم (خوانش راهبردی) در اندیشه آیت الله خامنه‌ای، با بازتعریف تمام منافع پیشین در چارچوب «قیام امت»، به اوج مفهومی خود رسید.

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع تفسیری و بیانات مرتبط، این سیر تطور را واکاوی می‌کند. بر این اساس، ساختار مقاله در بخش‌های اصلی زیر سامان یافته است: نخست، موج اول و تداوم آن (شهود فردی منافع) تحلیل می‌شود. سپس، موج دوم و تکامل آن (گسترش به ابعاد اجتماعی و معنوی) بررسی می‌گردد. در گام بعد، موج سوم و اوج‌گیری راهبردی (شهود منافع به مثابه زیرساخت قیام امت) تبیین شده و سرانجام به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پرداخته می‌شود.

۲. موج اول و تداوم آن: شهود فردی منافع (مادی و معنوی)

موج نخست در فهم «منافع»، که از آن با عنوان خوانش «فردمحور» یاد می‌کنیم، ریشه در تجربیات عینی و دغدغه‌های ملموس مسلمانان در سده‌های نخستین دارد. این دیدگاه، منفعت را امری شخصی می‌دانست که زائر به صورت مستقیم در سفر خود آن را «شهود» و درک می‌کند. برای فهم دقیق چرایی شکل‌گیری و ابعاد این موج، ابتدا باید به بستر تاریخی و چارچوب معرفتی قرون اولیه بازگردیم.

۲-۱. شکل‌گیری خوانش فردمحور در بستر قرون اولیه

فضای فکری حاکم بر قرون نخست اسلامی، مبتنی بر «چارچوب معرفتی روایی» بود؛ به این معنا که فهم دین، از جمله تفسیر قرآن، اغلب از طریق نقل مستقیم احادیث نبوی و آثار صحابه و تابعین صورت می‌گرفت. در کنار این ویژگی، شرایط اجتماعی-اقتصادی آن دوران نیز ساده و عینی بود. برای مسلمانی که رنج سفر از سرزمین‌های دور را به جان می‌خرید، دو هدف اصلی و قابل درک وجود داشت: تأمین «معیشت» در این مسیر دشوار و امید به «رستگاری» به عنوان غایت این عبادت بزرگ. این زمینه دوگانه، به طور طبیعی فهم «منافع» را به سمت دو برداشت اصلی ملموس و فردی هدایت کرد: نخست مادی و دیگری معنوی.

خوانش مادی‌نگر که شاید ملموس‌ترین تفسیر اولیه بود، «منافع» را با سود اقتصادی حاصل از «تجارت» در ایام حج برابر می‌دانست. این نگاه در کهن‌ترین متون تفسیری به چشم می‌خورد؛ ابن‌قتیبه به صراحت آن را «التجارة» معرفی می‌کند (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۱: ۲۴۹). روایت‌های متعدد در منابعی چون تفسیر طبری و ابن ابی حاتم نیز این معنا را با اشاره به «الأسواق» (بازارها) تقویت می‌نمایند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۲۴۸۸/۸). این برداشت، نه نشانه‌ای از دنیاگرایی، بلکه بازتابی از یک ضرورت عینی و تسهیل الهی بود که پیمودن مسیر حج را برای بسیاری ممکن می‌ساخت و خود، منفعتی مشهود برای زائر بود.

در نقطه مقابل، خوانش معنوی نگر قرار داشت که افق منافع را به ساحت اخروی معطوف می‌کرد. این دیدگاه، منفعت حقیقی را در «بخشش و آمرزش الهی» خلاصه می‌نمود. این تفسیر که ریشه در بیانات امام محمد باقر (علیه السلام) دارد (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۹/۷)، توسط مفسر بسیار متقدمی چون مقاتل بن سلیمان به «پاداش در آخرت» تعبیر شده است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۱۲۳/۳). این نگاه، حج را به کارکرد اصلی دین، یعنی ترکیه نفس و جست‌وجوی رضوان الهی پیوند می‌زد.

از دل این دو نگاه، به سرعت یک دیدگاه جامع اولیه سر برآورد که به دنبال راه‌حلی ترکیبی بود. این جریان که نماینده شاخص آن مجاهد بن جبر است، «منافع» را شامل «تجارت و هر آنچه از امور دنیا و آخرت که خداوند را خشنود سازد» می‌دانست (صنعانی، ۱۴۱۱: ۳۲/۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷). این دیدگاه جامع، ضمن به رسمیت شناختن منفعت مادی، آن را با قید «رضایت الهی» ارزش‌گذاری می‌کرد. با گذشت زمان، این رویکرد ترکیبی، غنای بیش‌تری یافت. برای نمونه، جصاص، ضمن پذیرش هر دو منفعت، با نگاهی دقیق‌تر استدلال می‌کند که مقصود اصلی از حج، عبادت است و منافع دنیوی، امری «تبعی و حاصل از رخصت الهی» می‌باشد، نه هدف اصلی (جصاص، ۱۴۰۵: ۶۶/۵). همین دیدگاه جامع بود که توسط برخی چون طبری و فخر رازی به‌عنوان نظر برتر معرفی شد و زمینه را برای تکامل فهم این آیه در امواج تفسیری بعدی فراهم آورد (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۱۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۲۰/۲۳). این رویکرد جامع، در سنت تفسیری شیعه نیز از همان قرون اولیه جایگاهی محوری داشت. شیخ طوسی، پس از ذکر دیدگاه‌های مختلف، قول اصلی را همین نظر دربرگیرنده «پاداش در آخرت و تجارت در دنیا» معرفی می‌نماید (طوسی، بی‌تا: ۳۱۰/۷). این نشان می‌دهد که در نگاه ایشان، تفکیک میان منافع دنیوی و اخروی پذیرفته نبوده است. چندی بعد، شیخ طبرسی، با همان روش تحلیلی و نظام‌مند طبری، سه دیدگاه اصلی (تجارت صرف، تجارت و اجر، و مغفرت) را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد و با این کار، به دیدگاه جامع (که آن را از مجاهد نقل می‌کند) رسمیت و وزنی برابر با دو قول دیگر می‌بخشد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۲۹/۷). بدین ترتیب، تثبیت «خوانش جامع» به‌عنوان شاهراه اصلی فهم آیه در قرون اولیه و میانی، میراث مشترک بزرگان تفسیر در هر دو مکتب بود و زمینه را برای تکامل معنایی این مفهوم در امواج بعدی فراهم آورد.

۲-۲. تداوم و بازتولید خوانش فردمحور در قرون میانی و متأخر

تحلیل تاریخ اندیشه نشان می‌دهد که امواج فکری، حتی پس از ظهور امواج جدید، به ندرت به‌کلی ناپدید می‌شوند. موج نخست در فهم «منافع» حج، که بر شهود فردی منافع مادی و معنوی

متمرکز بود، از این قاعده مستثنا نیست. این خوانش که در بستر قرون اولیه به گفتمان غالب تبدیل شد، در سده‌های میانی و متأخر نیز به‌عنوان یک جریان تفسیری زنده و قدرتمند به حیات خود ادامه داد و توسط مفسران برجسته‌ای از مذاهب و مکاتب گوناگون، بازتولید و تأیید شد. ردیابی این تداوم، نه‌تنها برای درک جامعیت تاریخ تفسیر ضروری است، بلکه درستی «مدل موجی» را در برابر یک الگوی خطی و مرحله‌ای اثبات می‌کند؛ چراکه نشان می‌دهد چگونه دیدگاه‌های جدیدتر در کنار دیدگاه‌های کهن‌تر به هم‌زیستی خود ادامه داده‌اند. این تداوم را می‌توان در هر دو شاخه اصلی خوانش فردمحور، یعنی نگاه مادی‌نگر و نگاه معنوی‌نگر، به‌وضوح مشاهده کرد.

۲-۳. تداوم جریان مادی‌نگر: تأکید بر «تجارت» به‌مثابه منفعتی پایدار

تفسیر «منافع» به سود اقتصادی حاصل از تجارت، که ریشه در واقعیت‌های عینی سفر حج داشت، در قرون بعدی نیز به‌دلیل استمرار همین واقعیت‌ها، جایگاه محوری خود را حفظ کرد. مفسران دوره‌های بعد، با اتکا به همان روایات اولیه از صحابه و تابعین، این دیدگاه را به‌عنوان یک نظر اصلی و معتبر به‌رسمیت شناختند. برای نمونه، مکی بن حموش در قرن پنجم، به‌روشنی بیان می‌کند که مقصود از شهود منافع، حضور در «تجارت‌های بازارها و مواسم حج» است و این قول را به‌صورت مستقیم به ابن‌عباس و سعید بن جبیر اسناد می‌دهد (مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ۴۸۷۷/۷). این نقل قول مستقیم نشان می‌دهد که چگونه نسل‌های بعدی مفسران، خود را میراث‌دار و ناقل همان فهم اولیه می‌دانستند.

در قرن ششم هجری، این خوانش با قوت بیش‌تری تداوم می‌یابد. ابن‌عطیه اندلسی در تحلیل خود گامی فراتر نهاده و این خوانش را نه فقط یک نظر، بلکه دیدگاه «بیش‌تر مفسران» معرفی می‌کند (ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱۱۸/۴). این قضاوت، بیانگر آن است که در آن مقطع تاریخی، با وجود گذشت قرن‌ها، تفسیر مادی همچنان از مقبولیتی گسترده در میان عالمان برخوردار بوده است. تقریباً هم‌زمان با او، ابن جوزی در بغداد، هنگام برشمردن اقوال مختلف درباره آیه، تفسیر «منافع» به «التجارة» را به‌عنوان نخستین و اصلی‌ترین قول مطرح می‌نماید و نظر شخصی خود را مبنی بر صحیح‌تر بودن قول جامع (شامل منافع دنیوی و اخروی) بیان می‌کند (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۲۳۳/۳). این روش تحلیل نشان می‌دهد که یک مفسر در قرن ششم، ضمن احترام و اذعان به محوریت دیدگاه مادی، تلاش می‌نماید تا آن را در یک چارچوب جامع‌تر و کامل‌تر قرار دهد. این خود شاهدی بر تداوم و درعین حال، تحول تدریجی در مواجهه با آراء متقدم است.

این جریان در قرن هفتم نیز با قوت ادامه می‌یابد. قرطبی، در تفسیر جامع خود، ضمن طرح دیدگاه «تجارت»، پیوندی حقوقی میان این آیه و آیه ۱۹۸ سوره بقره «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا

فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ» برقرار می‌کند. او استدلال می‌نماید که آن آیه، جواز شرعی «ابتغاء فضل» یا همان کسب و کار در حج را صادر کرده و این آیه، آن را به‌عنوان یکی از «منافع» قابل‌شهود معرفی می‌کند (قرطبی، ۱۳۶۴: ۴۱/۱۲). این رویکرد، تفسیر مادی را از یک صرف نقل روایی به یک استنباط فقهی - تفسیری مستحکم ارتقا می‌دهد و دلیل دیگری بر زنده بودن و پویایی آن در قرون میانی است. این نگاه حتی در قرن هشتم نیز دنبال می‌شوند، چنانکه ابن کثیر در تفسیر خود، «منافع» را شامل «منافع دنیا و آخرت» دانسته و در توضیح منافع دنیا، به‌طور مشخص به «تجارت» و پیوند آن با آیه سوره بقره اشاره می‌نماید (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۳۶۴/۵).

۲-۴. استمرار جریان معنوی‌نگر: «مغفرت» به‌مثابه گوهر جاودان حج

به موازات تداوم خوانش مادی، تفسیر «منافع» به رستگاری اخروی و مشخصاً «عفو و مغفرت» نیز به‌عنوان یک جریان عمیق و پایدار در میان مفسران قرون بعدی حضور داشت. این دیدگاه که بر جوهر معنوی و هدف غایی حج تأکید می‌کرد، همواره برای کسانی که در جست‌وجوی جنبه‌های روحانی عبادت بودند، جذابیت اصلی را داشت. ثعلبی در قرن پنجم، در جمع‌بندی اقوال، دیدگاه «العفو و المغفرة» را به‌طور مشخص از امام باقر (علیه‌السلام)، سعید بن مسیب و عطیة العوفی نقل می‌کند و آن را به‌عنوان یک قطب تفسیری مستقل و معتبر در کنار دیدگاه تجارت قرار می‌دهد (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۹/۷).

این نگاه معنوی در آثار مفسرانی با گرایش‌های عرفانی، جلوه پُررنگ‌تری می‌یابد. در قرن ششم، میبیدی، هنگام تفسیر آیه، به‌صورت مستقیم به سراغ همین خوانش رفته و با استناد به سعید بن مسیب و امام باقر (علیه‌السلام)، «شهود منافع» را همان شهود «عفو و مغفرت» الهی معرفی می‌کند (میبیدی، ۱۳۷۱: ۳۶۲/۶).

حتی مفسران بزرگی که به جامعیت و تحلیل‌های عقلی شهرت داشتند نیز نمی‌توانستند این جریان ریشه‌دار را نادیده بگیرند. فخر رازی که همواره به‌دنبال ارائه تحلیلی جامع و نظام‌مند است، در کنار سایر اقوال، تفسیر «منافع» به «العفو و المغفرة» را به‌عنوان یک دیدگاه مهم مطرح کرده و آن را به امام باقر (علیه‌السلام) مستند می‌سازد (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۳/۲۲۰). حضور این قول در منظومه فکری متکلم و فیلسوفی چون رازی، بیانگر اهمیت و محوریت آن در سنت تفسیری تا قرن هفتم است. این رویکرد معنوی‌نگر در آثار مفسران شیعی قرون بعدی نیز با قوت ادامه می‌یابد. فاضل مقداد در کنز العرفان، پس از طرح دیدگاه تجارت، به تفسیر «منافع» به «اجر، عفو و مغفرت» اشاره کرده و آن را به امام باقر و امام صادق (علیهما‌السلام) نسبت می‌دهد (فاضل مقداد، ۱۳۷۳: ۲۶۹/۱).

۲-۵. تثبیت دیدگاه جامع: شاهراه اصلی تفسیر در قرون میانی

در کنار تداوم این دو جریان، دیدگاه جامع که هر دو منفعت را دربر می‌گرفت، به مسیر اصلی و شاهراه تفسیری در قرون میانی تبدیل شد. مفسران برجسته‌ای چون زمخشری، بیضاوی و نسفی، همگی بر منافع «دینی و دنیوی» تأکید نمودند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۵۲/۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۷۰/۴؛ نسفی، ۱۴۱۶: ۱۵۱/۳). این گروه از مفسران، با نگاهی دقیق به جنبه‌های بلاغی آیه، استدلال می‌کردند که نکره آمدن واژه «منافع»، خود دلیلی بر عظمت، کثرت و تنوع این منافع است که هم شامل امور دنیوی و هم اخروی می‌شود.

در این میان برخی از این مفسران، به تحلیل‌های عمیق‌تری از منافع معنوی نیز پرداختند که خود زمینه‌ساز موج دوم تفسیری بود. نسفی، با بیانی ادیبانه و سرشار از لطایف عرفانی، به تفصیل به نمادشناسی مناسک حج می‌پردازد. او نشان می‌دهد که چگونه هر عملی از اعمال حج، از احرام و ترک لباس‌های دوخته که نمادی از کفن و ترک دنیا است، تا وقوف در عرفات که یادآور صحنه حشر است و تراشیدن سر که نمادی از پاک شدن از گناهان است، منفعتی معنوی و تربیتی برای تحول روحی انسان دربر دارد (نسفی، ۱۴۱۶: ۱۵۱/۳). این تحلیل‌های عمیق‌تر، نشان‌دهنده آن است که حتی در دل خوانش جامع نیز، لایه‌های جدیدی از فهم منافع معنوی در حال شکوفایی بود.

اهمیت و تداوم این موج تفسیری را می‌توان در جوامع بزرگ تفسیری قرون متأخر نیز به‌وضوح ردیابی کرد؛ آثاری که به دنبال گردآوری و جمع‌بندی میراث تفسیری گذشته بودند. برای نمونه، الدر المنثور که یک تفسیر کاملاً روایی است، برای تبیین آیه، تماماً به گردآوری آثاری از ابن عباس و مجاهد می‌پردازد که «منافع» را به «اسواق» یا ترکیبی از «تجارت در دنیا و اجر در آخرت» تفسیر می‌کنند (سیوطی، ۱۴۰۴: ۳۵۶/۴). این روش نشان می‌دهد که تا قرن دهم هجری، بدنه اصلی و ماده خام فهم آیه همچنان همان روایات اولیه بوده است. قرن‌ها بعد، شوکانی با رویکردی تحلیلی‌تر، این میراث روایی را دسته‌بندی می‌کند. او اقوال اصلی را در چهار دسته (مناسک، مغفرت، تجارت و قول جامع) خلاصه کرده و نشان می‌دهد که چگونه این دیدگاه‌ها در طول تاریخ در کنار هم حضور داشته‌اند (شوکانی، ۱۴۱۴: ۵۳۰/۳). روح‌المعانی نیز این فرایند جمع‌بندی را به اوج خود می‌رساند. او با نگاهی دقیق و چندبعدی، ابتدا از منظر بلاغی، نکره آمدن واژه «منافع» را دلیل بر «عظمت، کثرت و تنوع» آن می‌داند و سپس سه دیدگاه اصلی (دنیوی محض، اخروی محض و جامع) را با ذکر نمایندگان‌شان خلاصه می‌کند. آلوسی در نهایت، همانند بسیاری از مفسران متقدم و متأخر، دیدگاه جامع را برتر می‌شمارد (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۳۸/۹). این تحلیل در یکی از مهم‌ترین تفاسیر قرن سیزدهم، به بهترین شکل، حیات مستمر و محوریت «موج اول» تفسیری را در طول تاریخ اندیشه

اسلامی اثبات می‌نماید و زمینه را برای درک بهتر موج بعدی، یعنی ظهور ابعاد اجتماعی منافع، فراهم می‌آورد.

۳. موج دوم و تکامل آن: گسترش به ابعاد اجتماعی و معنوی تحول‌آفرین

در حالی که موج نخست تفسیری با محوریت منافع فردی به‌عنوان جریانی پایدار در تاریخ تفسیر به حیات خود ادامه می‌داد، به تدریج و به‌ویژه با ورود به دوران معاصر، موج جدیدی از فهم «منافع» حج آغاز به شکل‌گیری کرد. این «موج دوم» که مشخصه اصلی آن گذار از فرد به امت و از پاداش به تحول است، کانون توجه را از دغدغه‌های شخصی زائر به سرنوشت جمعی «امت اسلامی» و از منافع معنوی اولیه (مانند کسب ثواب و آمرزش گناهان) به یک فرایند عمیق «تربیت و بصیرت‌افزایی» منتقل نمود. این جهش مفهومی، بی‌ارتباط با تحولات بزرگ جهان اسلام نبود؛ چالش‌هایی چون استعمار، فروپاشی خلافت عثمانی، شکل‌گیری دولت-ملت‌ها، و نیاز روزافزون به بازیابی هویت و انسجام اسلامی، مصلحان و اندیشمندان را بر آن داشت تا در بازخوانی متون دینی، به دنبال ظرفیت‌های کارآمد برای پاسخ به نیازهای زمانه باشند. در چنین بستری، حج از یک عبادت صرفاً فردی به یک کنگره بزرگ جهانی تغییر هویت داد و «منافع» آن در ابعاد گسترده اجتماعی و معنوی تحول‌آفرین، بازکشف و بازتعریف شد.

۳-۱. بُعد اجتماعی: امت، مخاطب و بهره‌مند اصلی منافع

در این موج جدید، دیگر این فرد تنها نبود که از حج سود می‌برد، بلکه این «امت» بود که به‌عنوان یک پیکره واحد، مخاطب و بهره‌مند اصلی منافع حج تلقی می‌شد. این نگاه که در آثار مفسران معاصر شیعه و سنی با رویکردهای مختلفی تبلور یافته، حج را به یک پدیده تمدن‌ساز ارتقا داده است.

۳-۲. مکتب فلسفی - اجتماعی شیعه: حج، کارگاه امت‌سازی و تکامل اجتماعی

اندیشمندان معاصر شیعه، با نگاهی عمیق و نظام‌مند، به تحلیل ابعاد اجتماعی حج پرداخته و آن را فرصتی بی‌بدیل برای تحقق جامعه ایدئال اسلامی دانسته‌اند.

علامه طباطبایی در المیزان، تحلیلی فلسفی و جامعه‌شناختی از منافع حج ارائه می‌دهد. از نظر او، «منافع» در آیه، مطلق و بدون قید آمده تا شامل تمام وجوه حیات اجتماعی شود. او استدلال می‌کند که خداوند با فراخوان عمومی حج، اراده کرده است تا اقوام و ملت‌های گوناگون با تمام تفاوت‌های نژادی، زبانی و فرهنگی، در یک نقطه گرد هم آیند و با یکدیگر «تعارف» و تعامل برقرار کنند. این تعارف، مقدمه‌ای برای شکل‌گیری یک «مجتمع وسیع» و واحد است که در آن، هر جزء، کمبودهای جزء دیگر را جبران نموده و از طریق «تعاون و تعاضد اجتماعی»، حوائج گوناگون مادی، سیاسی و فرهنگی امت برطرف می‌شود. در این نگاه، حج کارگاهی برای

تمرین هم‌زیستی و تکامل اجتماعی است که قدرت و استواری بی‌نظیری به جامعه اسلامی می‌بخشد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۶۹/۱۴-۳۷۰).

این نگاه عمیق، توسط شاگردان و متأثران از مکتب او نیز پی گرفته شد. آیت‌الله مکارم‌شیرازی با تأکید بر وسعت معنایی «منافع»، آن را شامل «تمام منافع و برکات معنوی و مکاسب مادی و هر عائد فردی و اجتماعی و فلسفه سیاسی و اقتصادی و اخلاقی» می‌داند. او با استناد به روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) که در پاسخ به سؤال از دنیوی یا اخروی بودن منافع، فرمودند (همه موارد) بر این باور است که حج یک برنامه جامع برای تمام ابعاد زندگی مسلمانان است (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۱: ۳۲۳/۱۰). محمدجواد مغنیه نیز بر جنبه روان‌شناختی- اجتماعی حج انگشت می‌گذارد و آن را تنها عبادتی می‌داند که مسلمان در آن، «عظمت اسلام» و تعلق خود به یک امت میلیاردری را با تمام وجود حس می‌کند؛ حسی که هرگونه سستی و ناامیدی را از بین برده و فرد را به بخشی از یک کل قدرتمند تبدیل می‌نماید (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۲۳/۵).

سید محمدحسین فضل‌الله این تحلیل را به سطح سیاسی و راهبردی تری ارتقا می‌دهد. او حج را فرصتی برای فرو ریختن «موانع مادی و روانی» می‌داند که ناسیونالیسم و مرزهای ساختگی میان مسلمانان ایجاد کرده‌اند. از نظر او، «منافع» حج شامل امکان «مشورت در مشکلات» عمومی، برنامه‌ریزی برای «تحقیق تکامل اقتصادی» و مهم‌تر از همه، رسیدن به «مواضع سیاسی یکپارچه» در برابر قدرت‌های استکباری است. در این دیدگاه، حج یک کنگره جهانی سالانه است که به صورت طبیعی و به امر الهی شکل می‌گیرد تا مسلمانان را از دایره‌های تنگ قومی و منطقه‌ای خارج کرده و در یک جبهه واحد برای حل مسائل کلان خود گردهم آورد (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۵۶-۵۵/۱۶).

۳-۳. مکتب اصلاحی- اجتماعی اهل سنت: حج، کنگره بیداری و همکاری

اندیشمندان معاصر اهل سنت نیز، به‌طور خاص آنانکه دغدغه‌های اصلاحی و اجتماعی داشتند، با عبور از نگاه فردی، بر کارکرد حج به‌مثابه یک کنگره جهانی برای بیداری و همکاری امت تأکید کرده‌اند. سید قطب از چهره‌های برجسته این جریان، حج را یک کنگره آشنایی و هماهنگی و همکاری و یک بازار جهانی برای تبادل کالا و اندیشه می‌داند (قطب، ۱۴۲۵: ۲۴۱۸/۴). این نگاه جامع، دغدغه مشترک بسیاری از مصلحان معاصر بوده است؛ چنانکه مراغی، بر کارکرد اقتصادی این گردهمایی جهانی تأکید می‌کند (مراغی، بی‌تا: ۱۰۸/۱۷) و سعید حوی نیز آن را فرصتی برای تبادل تجربیات و اخبار میان امت می‌داند (حوی، ۱۴۲۴: ۳۵۴۵/۷). وهبه الزحیلی نیز در کنار منافع دیگر، بر «تعارف مسلمانان» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای این اجتماع بزرگ انگشت می‌گذارد و آن را فرصتی برای آشنایی و نزدیکی دل‌ها برمی‌شمرد (زحیلی، ۱۴۱۱: ۱۹۵/۱۷؛ زحیلی،

۱۴۲۲: ۱۶۴۱/۲). در این میان، شاید بتوان عمیق‌ترین تحلیل از «هدف» این کنگره را نزد ابن عاشور یافت. او با رویکرد مقاصدی، استدلال می‌کند که از برترین منافع حج، «اجتماع اهل توحید در یک سرزمین است تا از یکدیگر چیزی را فرا گیرند که ایمان‌شان را به کمال می‌رساند» (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱۷۷/۱۷). در این نگاه، «تعارف» صرفاً یک آشنایی ساده نیست، بلکه فرایندی راهبردی برای تکامل ایمانی و فکری کل امت می‌باشد.

۳-۴. بُعد معنوی تحول‌آفرین: از آموزش تا بصیرت

به موازات تعمیق فهم اجتماعی، درک از منافع معنوی نیز از سطح امید به «آموزش گناهان» فراتر رفت و به یک فرایند فعال و پیچیده برای «تحول روحی و فکری» تبدیل شد. در این نگاه، حج یک «مدرسه» است که حاجی در آن، نه تنها پاک، که دانا و توانا بازمی‌گردد.

۳-۵. حج به مثابه برنامه جامع تربیتی

در این خوانش، مناسک حج، یک دوره آموزشی فشرده برای تربیت نفس و تمرین عملی سبک زندگی اسلامی است. این برنامه آموزشی ابعاد گوناگونی دارد؛ از آموزش‌های عینی و شرعی گرفته تا تحولات عمیق روحی. برخی مفسران، یکی از منافع اخروی را «فراگیری احکام دین» دانسته‌اند که در این گردهمایی بزرگ علمی و عبادی، فرصت آن فراهم می‌آید (سبزواری، ۱۴۰۶: ۲۳/۵). آیت‌الله مدرسی این نگاه را جامع‌تر کرده و «منافع» را شامل هر آن چیزی می‌داند که «صلاح معاش و استقامت حیات» مسلمانان را تضمین می‌کند؛ تعبیری که پیوندی عمیق میان سلامت دنیوی و تعالی معنوی برقرار کرده و حج را وسیله‌ای برای رسیدن به یک زندگی متعادل و مستقیم معرفی می‌نماید (مدرسی، ۱۴۱۹: ۵۱/۸). محمد صادقی تهرانی نیز حج را مدرسه‌ای برای «ساخت انسان» و «ترک قساوت قلب» می‌داند که در آن، تمام فرایض فردی و جمعی به صورت فشرده تمرین می‌شود (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۶۴/۲۰-۶۵).

نگاه تربیتی به حج، در روایات اهل بیت (ع) با گستردگی بیش‌تری تبیین شده است. بحرانی روایتی را نقل می‌کند که بر نفع‌رسانی همگانی و تضمینی حج تأکید دارد: «هیچ‌کس در آن مشهد حاضر نمی‌شود، مگر آنکه خداوند نفعی به او می‌رساند». این نفع، متناسب با ظرفیت افراد است؛ گروهی به بالاترین سطح، یعنی «مغفرت»، دست می‌یابند و گروهی دیگر، دست‌کم از منفعت دنیوی «حفظ اهل و مال‌شان» در غیاب‌شان بهره‌مند می‌گردند (بحرانی، ۱۴۱۵: ۸۷۴/۳). این روایت، حج را به یک برنامه آموزشی الهی تشبیه می‌کند که در آن، هیچ شرکت‌کننده‌ای بی‌بهره بازمی‌گردد.

سرفصل‌های این دوره آموزشی را می‌توان در حدیثی جامع از امام رضا (علیه‌السلام) مشاهده کرد. در این حدیث، حج وسیله‌ای برای «خروج از تمام گناهان گذشته»، «توبه و آغاز یک زندگی

جدید»، «ترک قساوت قلب»، «مقابله با فساد نفس»، «تجدید حقوق» و تمرین «خضوع و استکانت» در برابر پروردگار معرفی شده است (نهایندی، ۱۳۸۶: ۳۳۹/۴). این بیان، عملاً یک برنامه درسی کامل برای تحول همه‌جانبه شخصیت انسان ارائه می‌دهد.

این نگاه تحول‌آفرین، ریشه‌هایی کهن در سنت عرفانی اسلام نیز دارد. قرن‌ها پیش از مفسران معاصر، ابوالقاسم قشیری، «منافع» را امری نسبی و متناسب با مقام و مرتبه سالک معرفی می‌کند. از نظر او، منافع برای «اهل اموال»، سود مادی است؛ برای «اهل اعمال»، حلاوت طاعت می‌باشد؛ اما برای «اصحاب احوال»، پاکی جان‌ها و برای «اهل توحید»، «رضایت به اختیار حق» است (قشیری، ۲۰۰۰: ۵۴۰/۲). این تحلیل عمیق، «مدرسه حج» را دارای سطوح مختلفی از آموزش می‌داند که هر کس به اندازه ظرفیت روحانی خود از کلاس‌های آن بهره‌مند می‌شود.

۳-۶. حج به مثابه سفر معرفتی و شهود باطنی

متعالی‌ترین سطح از منافع معنوی که در این موج برجسته می‌شود، «شهود» معرفت و کسب بصیرت است. در این افق، حج سفری از ظاهر به باطن و فرصتی برای کسب معرفتی شهودی می‌باشد. عبدالکریم خطیب با پیوند دادن صحنه حج به صحنه حشر در روز قیامت، بر این جنبه معرفتی تأکید می‌کند. از نظر او، حضور در این گردهمایی عظیم که همه در آن یکسان و مجرد از شئون دنیوی هستند، انسان را به درکی عمیق از حقیقت بندگی و بی‌اعتباری دنیا می‌رساند و او را از خواب غفلت بیدار می‌نماید (خطیب، ۱۴۲۴: ۱۰۱۷/۹). در نگاهی عمیق‌تر و عرفانی‌تر، ابن عربی «منافع» را همان «فوائد علمی و عملی» می‌داند که از «مقام قلب» حاصل می‌گردد (ابن عربی، ۱۴۲۲: ۵۶/۲). این منفعتی از جنس علم حضوری و شهود باطنی است که در خلوت و جمعیت حج، بر قلب سالک تأیید می‌شود.

در جمع‌بندی این بخش می‌توان گفت موج دوم تفسیری، با گسترش افق معنایی «منافع» به ساحت‌های اجتماعی، سیاسی و معنوی تحول‌آفرین، ظرفیت‌های کارآمد حج را برای پاسخ به نیازهای پیچیده دوران جدید آشکار ساخت. این موج که بر پایه موج نخست استوار بود، اما از آن فراتر رفت، زمینه را برای ظهور موج سوم و نهایی، یعنی خوانش راهبردی حج به مثابه زیرساخت «قیام امت»، فراهم آورد که در بخش آتی به تفصیل تحلیل خواهد شد.

۴. موج سوم و اوج‌گیری راهبردی: «شهود منافع» به مثابه زیرساخت «قیام امت»

پس از تحلیل دو موج تفسیری نخست که بر منافع فردی و اجتماعی متمرکز بودند، اکنون به موج سوم و نقطه اوج این سیر تطور می‌رسیم. این موج که یک خوانش راهبردی از «منافع» حج ارائه می‌دهد، این مفهوم را از یک هدف نهایی به «زیرساخت» و بنیان مفهومی قرآنی دیگر، یعنی «قیام

امت»، ارتقا می‌دهد. کلید فهم این جهش مفهومی و معماری این نگاه، درک پیوند بنیادینی است که میان آیه «منافع» و آیه «قیاماً لِلنَّاسِ» برقرار شده است؛ پیوندی که در ادامه به تفصیل به آن پرداخته خواهد شد.

۴-۱. کلید تفسیری و پیوند بنیادین «منافع» با «قیام»

تحلیل سیر تطور فهم «منافع» حج، پس از عبور از دو موج فردمحور و جامعه‌محور، در دوران معاصر به نقطه عطفی می‌رسد که می‌توان آن را یک جهش مفهومی و خوانش راهبردی نامید. این «موج سوم» که به‌طور خاص در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای تبلور یافته، دیگر به دنبال افزودن مصداقی جدید به فهرست «منافع» نیست، بلکه کل فلسفه «شهود منافع» را در چارچوبی نوین بازتعریف می‌کند. در این نگاه، تمام منافع معنوی، فردی، اجتماعی و اقتصادی که در دو موج پیشین شناسایی شدند، از اهدافی مستقل، به زیرساخت‌ها و پیش‌نیازهای ضروری برای تحقق یک هدف متعالی و قرآنی، یعنی «قیام امت»، تبدیل می‌شوند. این خوانش که پاسخی مستقیم به نیازهای راهبردی و چالش‌های تمدنی جهان اسلام در عصر حاضر است، حج را از یک عبادت بزرگ به یک کارگاه سالانه «قوام‌بخشی» به جامعه اسلامی ارتقا می‌دهد.

نقطه عزیمت و کلید فهم این خوانش راهبردی، برقراری یک پیوند تفسیری عمیق میان آیه مورد بحث (حج: ۲۸) و آیه ۹۷ سوره مائده است: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ». در این نگاه، خداوند کعبه و به تبع آن، فریضه حج را نه فقط به‌عنوان قبله یا محل عبادت، بلکه به‌مثابه «قیام» برای مردم قرار داده است. آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر اینکه واژه «قیام»، تنها دو بار با این اهمیت راهبردی در قرآن به‌کار رفته (یکی برای ثروت ملی و دیگری برای کعبه)، آن را نه به معنای صرف به‌پا داشتن، بلکه به معنای «ستون، وسیله استواری، پایداری و قوام جامعه» تفسیر می‌کند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۱/۰۳/۱۸). این مفهوم از «قیام»، حالتی از استواری، پویایی اجتماعی و حرکت اصلاحی هدفمند را توصیف می‌کند که بر پایه‌های مستحکم مادی و معنوی استوار است. این برداشت در میان برخی دیگر از مفسران معاصر نیز مشاهده می‌شود که کعبه را محور ایستادگی و پایداری جامعه اسلامی می‌دانند (نک: صادقی‌تهرانی، ۱۴۰۶: ۶۴/۲۰).

با این مبنای تفسیری، دعوت جهانی حج با هدف «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»، به‌صورت مستقیم در خدمت تحقق فلسفه «قیاماً لِلنَّاسِ» قرار می‌گیرد. به‌عبارت دیگر، خداوند امت اسلامی را به این گردهمایی بزرگ فرا می‌خواند تا با حضور آگاهانه و مشاهده عینی منافع گسترده آن «به چشم خودشان» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۲/۰۲/۲۷)، زیرساخت‌های لازم برای این استواری و حرکت صحیح را فراهم آورند. در این منظومه، «شهود منافع» از یک هدف نهایی به یک علت مُعَدّه و

زمینه‌ساز تبدیل می‌گردد؛ منافع حج دیگر غایت سفر نیستند، بلکه مصالح و موادی هستند که آن بنیان استوار (قیام) با آن‌ها ساخته می‌شود. این همان پیوندی است که در آن، کعبه و مناسک حج، «مایه قوام و قیام جوامع بشری» و انباشته از سود و بهره برای انسان‌ها معرفی می‌شوند (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۸۷/۰۹/۱۷). این بازخوانی که ریشه در یک تحلیل موقعیت‌مند و پاسخ به «چرایی ویژه» نیازهای دوران معاصر دارد، تمام اجزای حج را از اموری پراکنده به اجزایی هماهنگ در یک طرح کلان برای قوام‌بخشی و تمدن‌سازی اسلامی تبدیل می‌کند.

۴-۲. تحلیل زیرساخت معنوی و اخلاقی قیام

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، «قیام امت» یک حرکت صرفاً سیاسی یا اجتماعی نیست، بلکه پدیده‌ای است که از اعماق جان و ایمان جامعه اسلامی می‌جوشد. از این رو، نخستین و بنیادین‌ترین لایه از زیرساخت قیام، بُعد معنوی و اخلاقی آن است. این زیرساخت، در حقیقت، موتور محرک، منبع انرژی و قطب‌نمای جهت‌دهنده به حرکت امت می‌باشد. بدون این بنیان درونی، هرگونه حرکت جمعی، حتی اگر در ظاهر قدرتمند به نظر برسد، شکننده و آسیب‌پذیر خواهد بود. ایشان به صراحت تأکید می‌کنند که در میدان‌های جهاد و مقاومت، تنها در صورتی می‌توان ایستادگی کرد که دل‌ها «لبالب از ایمان به خدا و سرشار از توکل به خدای متعال باشد». بدون معنویت، نمی‌توان «گردنه‌های دشوار را پیمود» و چشم بر «هیمنه‌ی ظاهری قدرت‌ها» بست (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۲/۰۶/۲۰). حج در این نگاه، به کارگاه اصلی تولید و تقویت این سرمایه راهبردی تبدیل می‌شود. این فرایند قوام‌بخشی درونی، از طریق چند سازوکار کلیدی و به هم پیوسته در حج عمل می‌نماید.

نخستین کارکرد حج، ایجاد یک دژ مستحکم در برابر تهدیدهای درونی است. امت اسلامی، پیش از آنکه با دشمنان بیرونی مواجه باشد، با آسیب‌هایی از «درون خود» روبه‌رو می‌باشد که منشأ آن «ضعف‌های بشری و هوس‌های مهارگسیخته، تردیدها و بی‌ایمانی‌ها» است (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴). در این تحلیل، حج به‌طور مشخص برای مقابله با این تهدید نخست طراحی شده است. عنصر «تقوا، ذکر، حضور، خشوع و توجه به حق متعال» که در کانون مناسک حج قرار دارد، دقیقاً متکفل تقویت فرد و جامعه در برابر این آسیب‌پذیری‌های درونی می‌باشد (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴). این نگاه، منافع معنوی حج را از یک امر صرفاً شخصی و اخروی خارج کرده و به آن یک کارکرد استراتژیک برای «مصونیت‌بخشی» به کل پیکره امت در برابر فساد و ازهم‌گسیختگی درونی اعطا می‌کند.

سازوکار تحقق این مصونیت‌بخشی، تبدیل حج به یک «مدرسه و میدان تمرین» است. منافع معنوی حج، اموری انتزاعی نیستند، بلکه در یک «تمرین و آموزش تجربی» به دست می‌آیند

(خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۷/۰۸/۱۵). در این دوره آموزشی فشرده، انسان به صورت عملی می‌آموزد که می‌توان به گونه‌ای دیگر زیست؛ می‌توان دل از لذت‌ها و شهوات مادی برید و با «انقطاع الی‌الله» و کسب «صفا»، طعم یک حیات معنوی را چشید (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۷/۰۸/۱۵). این تجربه مستقیم، باوری عمیق در فرد ایجاد می‌کند که پس از بازگشت از حج نیز می‌تواند آن حالت انقطاع را در بخشی از زندگی خود ادامه دهد. این فرایند، باور انسان به «زندگی را همین لذت‌ها و شهوات مادی دانستن» را درهم می‌شکند و او را برای مقاومت در برابر جاذبه‌های مادی و فسادانگیز آماده می‌سازد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۷/۰۸/۱۵).

انرژی و سوخت اصلی این موتور معنوی، «ذکر الهی» است. در این دیدگاه، «مایه و قوام اصلی همه حرکت‌های بزرگ و پیروز، ذکر الهی است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۰/۰۸/۱۱). حج، عالی‌ترین جلوه‌گاه این ذکر جمعی و فردی می‌باشد. خداوند در خود آیه حج، پس از دعوت به شهود منافع، به «یاد کردن نام خدا در ایام معلومات» فرمان می‌دهد. این «ایام معلومات»، که طبق روایات همان دهه اول ذی‌الحجه است، به طور ویژه برای این ذکر و توجه تعیین شده‌اند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۰/۰۸/۱۱). این پیوند مستقیم میان آیه حج و دستور به ذکر، نشان می‌دهد که از منظر قرآن، شهود منافع و حرکت جمعی امت، بدون اتکا به نیروی پایان‌ناپذیر یاد خدا، ممکن و پایدار نخواهد بود. دعای عرفه و شور و عشقی که در آن موج می‌زند، نمونه‌اعلای این ذکر تحول‌آفرین است که روحیه‌ای شیدایی و مقاوم برای پیروان اهل بیت (ع) به ارمغان می‌آورد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۰/۰۸/۱۱).

نقطه اوج این زیرساخت معنوی، دست‌یابی به «معرفت و بصیرت» می‌باشد. اگر تزکیه و ذکر، قلب امت را آماده و پُرانرژی می‌کند، این معرفت است که به حرکت آن جهت و عمق می‌بخشد. در این نگاه، «نخستین هدیه حج» و «کلید» بهره‌مندی از تمام برکات دیگر، همان «معرفت و شناخت منحصر به فردی» است که عادتاً جز در حج، در اختیار خیل بزرگ مسلمانان قرار نمی‌گیرد (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۷۷/۰۱/۱۲). این معرفت، صرفاً مجموعه‌ای از اطلاعات نیست، بلکه یک «فهم عمیق از پدیده‌ها» است؛ فهمی که به فرد و جامعه، قدرت تحلیل وضعیت خود، شناخت دوست از دشمن، و درک مسئولیت‌های خطیرشان را می‌دهد. این بصیرت، قیامی را که بر پایه‌های معنویت شکل گرفته، از یک حرکت کور و احساسی به یک حرکت آگاهانه، هدفمند و پایدار تبدیل می‌کند و تضمین می‌نماید که انرژی بزرگ معنوی امت، در مسیر صحیح به کار گرفته شود.

۳-۴. تحلیل زیرساخت اجتماعی و سیاسی قیام

اگر زیرساخت معنوی، موتور محرک و قلب تپنده «قیام امت» باشد، زیرساخت اجتماعی و سیاسی، به مثابه پیکر، اعضا و بازوان این قیام عمل می‌کند. این زیرساخت، انرژی معنوی تولید شده

در قلوب مؤمنان را به یک قدرت منسجم، کارآمد و تأثیرگذار در عرصه جهانی تبدیل می‌نماید. در خوانش راهبردی آیت‌الله خامنه‌ای، حج به‌طور خاص برای ساختن و بازسازی سالانه این پیکره اجتماعی طراحی شده است. این نگاه، حج را از یک عبادت فردی به یک عمل سیاسی - اجتماعی تبدیل می‌کند که در آن، «امت» به‌مثابه یک «کل» به خودآگاهی رسیده و قدرت خویش را به نمایش می‌گذارد. این فرایند قوام‌بخشی اجتماعی، در چند لایه درهم‌تنیده و مکمل یکدیگر عمل می‌کند.

بنیادی‌ترین منفعت اجتماعی حج، تحقق «وحدت و امت‌سازی» است. در این دیدگاه، یکی از برترین و روشن‌ترین مصادیق «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»، خود «دیدار سالانه آحاد امت اسلامی در کنار خانه خدا» است (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۹۷/۰۵/۲۹). این گردهمایی بزرگ، صرفاً یک تجمع فیزیکی نیست، بلکه «رمز وحدت اسلامی و نماد امت‌سازی» است (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۹۷/۰۵/۲۹). حج به‌مثابه یک «آئینه اتحاد» عمل می‌کند که در آن، امت اسلامی می‌تواند تصویر واقعی خود را، فارغ از مرزهای جغرافیایی، تفاوت‌های نژادی و اختلافات مذهبی، مشاهده کند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۵/۰۹/۰۱). این وحدت، یک منفعت صرفاً اخلاقی نیست، بلکه یک عنصر راهبردی حیاتی برای مقابله با دشمنانی است که «بیش از گذشته اختلافات شیعه و سنی را یکی از محورهای اساسی» برای سرمایه‌گذاری خود قرار داده‌اند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۵/۰۹/۰۱). خداوند فرمان به اجتماع در زمانی معین و مکانی مشخص داده است، زیرا اگر هدف صرفاً ذکر فردی بود، نیازی به این سفر جمعی نبود؛ هدف، «اعتصام جمعی به حب‌الله» است، نه اعتصام فردی (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۳/۰۱/۳۱).

کارکرد اصلی این وحدت، ایجاد مصونیت و اقتدار در برابر تهدیدهای بیرونی است. همان‌گونه که زیرساخت معنوی، امت را در برابر آسیب‌های درونی واکسینه می‌کند، عنصر «تجمع، وحدت و احساس عظمت و قدرت در امت بزرگ اسلامی» که حج مظهر آن می‌باشد، دقیقاً عهده‌دار مقابله با تهدید دوم، یعنی فشارهای خارجی و دشمنی‌هاست (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴). زمانی که امت اسلامی در این کنگره بزرگ، ظرفیت‌ها و توانمندی‌های بالقوه خود را «شهود» کرده و به جهانیان نشان دهد، خود به یک عامل بازدارنده در برابر «فشارهای نظامی و سیاسی و اقتصادی» دشمنان تبدیل می‌شود (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴). اگر این حرکت عظیم و یکپارچه به‌صورت «سالم، کامل و بی‌عیب تحقق پیدا کند»، برکات آن تمام دنیای اسلام را منتفع خواهد کرد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۹/۰۷/۱۷) و همان‌گونه که وعده داده شده، «بسیاری از مشکلات مسلمان‌ها حل خواهد شد» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۰/۱۱/۰۳).

اوج تجلی این زیرساخت اجتماعی، در بُعد سیاسی و در قالب اعلام مواضع مشترک امت

اسلامی آشکار می‌شود. حج، فرصتی بی‌بدیل برای هم‌اندیشی، آگاهی از مسائل یکدیگر و اتخاذ رویکردی واحد در برابر چالش‌های جهان اسلام است. در این نگاه، یکی از ارکان جدایی‌ناپذیر حج ابراهیمی، «برائت از مشرکین» می‌باشد. این اصل، نه یک امر ابداعی یا تحمیلی، بلکه یک دستور صریح قرآنی است. قرآن کریم، در کنار آیاتی که بر جنبه‌های معنوی و تقوای حج تأکید دارد «لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا وَ لَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ»، دستور آشکار به اعلام موضع سیاسی در برابر مشرکان و مستکبران را نیز صادر کرده است: «وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ» (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴). این هم‌نشینی آیات، نشان می‌دهد که از منظر اسلام ناب، معنویت و سیاست درهم تنیده‌اند. برائت از مستکبران، در حقیقت، ترجمان عملی همان وحدت و قدرتی است که در کالبد اجتماعی امت شکل گرفته و تجلی عینی قیام در برابر ظلم و استکبار جهانی می‌باشد.

۴-۴. تحلیل زیرساخت رفتاری (سبک زندگی)

اوج نگاه راهبردی به «منافع» حج و عمیق‌ترین لایه از زیرساخت «قیام»، در پیوند زدن آن به امری فراتر از معنویت فردی و ساختار سیاسی، یعنی «سبک زندگی»، آشکار می‌شود. اگر زیرساخت معنوی، «قلب» و موتور محرک قیام باشد و زیرساخت اجتماعی، «پیکر» و بازوان آن، این زیرساخت رفتاری به مثابه «روح» و حیاتی است که در تمام این پیکر جاری شده و به آن پایداری و پویایی می‌بخشد. در این نگاه، قیام یک حالت پایدار و ریشه‌دار می‌باشد که باید در تمام شئون فردی و فرهنگی جامعه تجلی یابد تا از یک حرکت مقطعی به یک صفت ذاتی برای امت تبدیل شود.

این برداشت، ریشه در یک تحلیل جامع از مفهوم قرآنی «قیام» دارد. آیت‌الله خامنه‌ای تصریح می‌کنند که قوام و استواری جامعه اسلامی «قیاماً للناس»، تنها بر جنبه مادی استوار نیست، بلکه به‌طور مشخص بر پایه‌های «منافع معنوی»، «منافع رفتاری»، «منافع اخلاقی» و «سبک زندگی» اسلامی بنا می‌شود (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۳/۰۳/۱۸). این تحلیل، میدان قیام را از عرصه سیاست به عرصه فرهنگ و رفتار گسترش می‌دهد و نشان می‌دهد که استواری یک امت، در گرو چگونه زیستن آحاد آن است. حج در این منظومه، به یک کارگاه فشرده و سالانه برای «آموزش و تمرین» این سبک زندگی مقاوم و متعالی تبدیل می‌شود (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۸۷/۰۹/۱۷). مناسک حج، هریک به‌مثابه درسی عملی برای نهادینه کردن یکی از ابعاد این سبک زندگی عمل می‌کنند؛ «احرام» و بیرون آمدن از تشخصات فردی، تمرین ساده‌زیستی و رهایی از قیود تفاخر است؛ «سعی» میان صفا و مروه، نماد «سعی و تلاش و پایداری» می‌باشد؛ «رمی جمرات»، نماد «صلابت در برابر باطل» و شیطان‌های درونی و بیرونی است و «قربانی»، اوج تمرین ایثار و از خودگذشتگی می‌باشد

(خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۸۷/۰۹/۱۷). این مجموعه کامل، الگویی فشرده از یک زندگی را آموزش می‌دهد که در آن، معنویت و تلاش، فرد و جامعه و دنیا و آخرت درهم تنیده‌اند.

بدین ترتیب، معماری خوانش راهبردی آیت‌الله خامنه‌ای تکمیل می‌شود. موج سوم تفسیری، با یک حرکت کلیدی، یعنی پیوند آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» با مفهوم «قیاماً للناس» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۱/۰۳/۱۸)، معنای «منافع» را از یک هدف نهایی به یک «زیرساخت» کارآمد ارتقا می‌دهد. این زیرساخت، دارای سه رکن درهم‌تنیده است: رکن معنوی که با تزکیه و بصیرت، قلب تپنده و انگیزه حرکت امت را تأمین می‌کند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۲/۰۶/۲۰)؛ رکن اجتماعی-سیاسی که با وحدت و نمایش قدرت، بیکر و ساختار خارجی امت را برای مقابله با تهدیدات شکل می‌دهد (خامنه‌ای، مکتوبات، ۱۳۹۷/۰۵/۲۹)؛ و سرانجام، رکن رفتاری که با تمرین «سبک زندگی» مقاوم، این قیام را در متن زندگی روزمره جاری و پایدار می‌سازد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۱/۰۳/۱۸).

در این منظومه، «شهود منافع» دیگر صرفاً برای کسب سود شخصی یا حتی ایجاد همبستگی اجتماعی نیست؛ بلکه فرایندی است برای ساختن و بازسازی سالانه زیربنای معنوی، اجتماعی و رفتاری امتی که بتواند به جایگاه رفیع «قیاماً للناس» نائل آمده و رسالت تمدنی خویش را در جهان معاصر به انجام رساند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش که با هدف نقشه‌برداری از سیر تطور مفهومی «منافع» در آیه ۲۸ سوره حج آغاز شد، فرایندی نه از جنس جایگزینی خطی، بلکه از جنس غنی‌سازی انباشتی معنا را آشکار ساخت که در قالب مدل «امواج تفسیری هم‌زیست» به بهترین شکل قابل تبیین است. موج نخست، با تمرکز بر «فرد»، لایه بنیادین معنا را شکل داد. موج دوم، با انتقال کانون توجه به «امت»، این معنا را به ساحت اجتماعی گسترش بخشید. موج سوم و راهبردی، با یک جهش مفهومی، تمام لایه‌های پیشین را نه به‌عنوان اهداف نهایی، بلکه به‌مثابه «زیرساخت‌های کارآمد» برای تحقق غایتی برتر، یعنی «قیام امت» (قیاماً للناس)، بازآرایی کرد.

این خوانش راهبردی که در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای به اوج انسجام خود می‌رسد، یک تفسیر در عرض تفاسیر دیگر نیست، بلکه یک اجتهاد پویا و پاسخ‌گو به بافت موقعیتی و نیازهای راهبردی دوران معاصر است. این نگاه، در مواجهه با چالش‌های تمدنی امروز، ظرفیت‌های بالقوه آیه را برای ارائه یک «منشور قرآنی برای قوام‌بخشی» به جامعه اسلامی فعال می‌سازد و نشان می‌دهد که چگونه یک متن مقدس می‌تواند برای مسائل نوپدید، راه‌حل‌های راهبردی عرضه کند.

تحلیل تطبیقی امواج نشان داد که اگرچه دو لایه تفسیری نخست، محل اشتراک وسیع میان اندیشمندان مذاهب اسلامی است، اما صورت‌بندی موج سوم با این تفصیل و با پیوند نظام‌مند «منافع» به «قیام» به مثابه یک پروژه تمدنی، مشخصه بارز گفتمان راهبردی شیعه معاصر می‌باشد. این یافته مشخص، خود یک نتیجه‌گیری کلی‌تر و روش‌شناختی را اثبات می‌کند: این مدل تحلیل، ابزاری کارآمد برای تحلیل تطور تاریخی سایر مفاهیم کلیدی قرآن است. این الگو نشان می‌دهد که چگونه تفاسیر گوناگون در طول تاریخ، نه لزوماً ابطال‌کننده یکدیگر، بلکه لایه‌های معنایی مکملی هستند که در پاسخ به نیازهای هر عصر، از دل متن مقدس استخراج شده‌اند. درنهایت، این پژوهش اثبات می‌نماید که فهم دین، فرایندی زنده است و حجج در پرتو این فهم تکامل یافته، از یک عبادت فردی به یک ظرفیت تمدن‌ساز برای پویایی و استواری همیشگی امت اسلامی تبدیل می‌شود.

منابع

الف) كتابها و تفاسير

۱. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ق). تفسير القرآن العظيم. رياض: مكتبة نزار مصطفى الباز.
۲. ابن جوزي، عبدالرحمن بن علي (۱۴۲۲ق). زاد المسير في علم التفسير. بيروت: دار الكتاب العربي.
۳. ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق). تفسير التحرير و التنوير. بيروت: مؤسسة التاريخ العربي.
۴. ابن عربي، محمد بن علي (۱۴۲۲ق). تفسير ابن عربي (تأويلات عبد الرزاق). بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۵. ابن عطية، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق). المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز. بيروت: دار الكتب العلمية.
۶. ابن كثير، اسماعيل بن عمر (۱۴۱۹ق). تفسير القرآن العظيم. بيروت: دار الكتب العلمية.
۷. ابن قتيبة، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۱ق). تفسير غريب القرآن. بيروت: دار و مكتبة الهلال.
۸. آلوسي، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني. بيروت: دار الكتب العلمية.
۹. بحراني، هاشم بن سليمان (۱۴۱۵ق). البرهان في تفسير القرآن. قم: مؤسسة البعثة.
۱۰. بيضاوي، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). أنوار التنزيل و أسرار التأويل (تفسير البيضاوي). بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۱. ثعلبي، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق). الكشف و البيان المعروف بتفسير الثعلبي. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۲. جصاص، احمد بن علي (۱۴۰۵ق). احكام القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۳. حوي، سعيد (۱۴۲۴ق). الاساس في التفسير. قاهره: دار السلام.
۱۴. خطيب، عبدالكريم (۱۴۲۴ق). التفسير القرآني للقرآن. بيروت: دار الفكر العربي.
۱۵. زحيلي، وهبه (۱۴۱۱ق). التفسير المنير في العقيدة و الشريعة و المنهج. دمشق: دار الفكر.
۱۶. زحيلي، وهبه (۱۴۲۲ق). التفسير الوسيط. دمشق: دار الفكر.
۱۷. زمخشري، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل. بيروت: دار الكتاب العربي.
۱۸. سبزواري، محمد (۱۴۰۶ق). الجديد في تفسير القرآن المجيد. بيروت: دار التعارف للمطبوعات.
۱۹. سيوطي، عبدالرحمن بن ابى بكر (۱۴۰۴ق). الدر المنثور في التفسير بالماثور. قم: كتابخانه عمومي حضرت آيت الله العظمي مرعشي نجفي (ره).
۲۰. شوكانى، محمد (۱۴۱۴ق). فتح القدير. دمشق: دار ابن كثير.
۲۱. صادقي تهراني، محمد (۱۴۰۶ق). الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنه. قم: فرهنگ اسلامي.
۲۲. صنعاني، عبدالرزاق بن همام (۱۴۱۱ق). تفسير القرآن العزيز المسمى تفسير عبدالرزاق. بيروت: دار المعرفة.
۲۳. طباطبائي، سيدمحمدحسين (۱۳۹۰ق). الميزان في تفسير القرآن. بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
۲۴. طبرسي، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). مجمع البيان في تفسير القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۲۵. طبري، محمد بن جرير (۱۴۱۲ق). جامع البيان في تفسير القرآن (تفسير الطبري). بيروت: دار المعرفة.
۲۶. طوسي، محمد بن حسن (بي تا). التبيان في تفسير القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۲۷. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله (۱۳۷۳). كنز العرفان في فقه القرآن. تهران: مرتضوي.
۲۸. فخر رازي، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسير الكبير (مفاتيح الغيب). بيروت: دار إحياء التراث العربي.

۲۹. فضل الله، سیدمحمد حسین (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک.
۳۰. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۳۱. قشیری، عبدالکریم بن هوزان (۲۰۰۰م). لطائف الاشارات: تفسیر صوفی کامل للقرآن الکریم. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
۳۲. قطب، سید (۱۴۲۵ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.
۳۳. مدرس، محمدتقی (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن. تهران: دار محبی الحسین.
۳۴. مراغی، احمد مصطفی (بی تا). تفسیر المرآغی. بیروت: دار الفکر.
۳۵. مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف. قم: دار الکتب الإسلامی.
۳۶. مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱ق). الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
۳۸. مکی بن حموش (۱۴۲۹ق). الهدایة إلى بلوغ النهایة. شارجه: جامعة الشارقة.
۳۹. میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). كشف الاسرار و عدة الابرار. تهران: امیر کبیر.
۴۰. نسفی، عبدالله بن احمد (۱۴۱۶ق). مدارک التنزیل و حقائق التأویل (تفسیر النسفی). بیروت: دار النفائس.
۴۱. نهاوندی، محمد (۱۳۸۶). نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسة البعثة.

ب) بیانات و مکتوبات

۴۲. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۳/۰۱/۳۱). بیانات در دیدار کارگزاران حج.
۴۳. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۵/۰۲/۰۴). پیام به کنگره عظیم حج.
۴۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۷/۰۱/۱۲). پیام به کنگره عظیم حج.
۴۵. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۰/۱۱/۰۳). بیانات در دیدار کارگزاران حج و مسئولان برگزارکننده مراسم دهه فجر.
۴۶. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۵/۰۹/۰۱). بیانات در دیدار کارگزاران حج.
۴۷. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۷/۰۸/۱۵). بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران حج.
۴۸. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۷/۰۹/۱۷). پیام به کنگره عظیم حج.
۴۹. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۹/۰۷/۱۷). بیانات در دیدار کارگزاران حج.
۵۰. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰/۰۸/۱۱). بیانات در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان.
۵۱. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲/۰۶/۲۰). بیانات در دیدار کارگزاران حج.
۵۲. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۷/۰۵/۲۹). پیام به حجاج بیت‌الله الحرام.
۵۳. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۱/۰۳/۱۸). بیانات در دیدار کارگزاران حج.
۵۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۲/۰۲/۲۷). بیانات در دیدار کارگزاران حج.